

*60-річчю Перемоги
у Великій Вітчизняній війні (1941-1945 рр.)
присвячується*

1941

1945

4

2005

ЮР'ІВСЬКИЙ ЛІТОНИС

ЮР'ІВСЬКИЙ ЛІТОПИС

№4 - 2005

Науково-популярне
історичне видання
Білоцерківського
краєзнавчого музею

Редактор

Л.М. ДІДЕНКО
– директор
Білоцерківського
краєзнавчого музею,
кандидат історичних наук,
заслужений працівник
культури України

Консультативна рада:

В.А. КОЛОМІЄЦЬ
– заступник
директора
з наукової роботи музею

Л.В. ГЕРМАНЧУК
– завідувача відділом
новітньої історії музею

Т.В. СЕМИДА
– завідувача відділом історії

Л.К. ІВАНОВСЬКА
– завідувача відділом природи
та археології музею

Л.П. МАЛИШЕВА
– завідувача відділом
фондів музею

В.В. ОДОЛЬСЬКИЙ
– директор ІІІ «Лагрус фото
Арт»

60-річчю Перемоги
у Великій Вітчизняній війні
1941-1945 рр. присвячується

ЗМІСТ

ВІХИ ІСТОРІЇ: МИНУЛЕ І СУЧАСНІСТЬ

Германчук Л.В.

Нацистський окупаційний режим
на Білоцерківщині у спогадах земляків 5

Ярмола О.В.

Білоцерківщина під час окупації
1941–1943 рр. (економічний аспект) 12

Сучкова Т.В.

Білоцерківська гестапівська тюрма
в 1941–1944 рр. 20

Вітвіцька О.В.

Ветеранські організації міста Білої Церкви
та району 23

ГЕРОЇВ СЛАВНІ ІМЕНА

Семида Т.М.

Вулиця Логінова 28

Семида Т.М.

Шлях у безсмертя Героя Радянського Союзу
Г.В. Короткова 31

Сучкова Т.В.

Павлик Яків Омелянович 35

Гущина С.М.

Військовий шлях генерал-майора артилерії
О.І. Касьянова 38

Івановська Л.К.

Про них говорить пам'ять 42

Шевчук І.В.

Білоцерківські художники-аматори – учасники
Великої Вітчизняної війни 44

ПАМ'ЯТНИКИ м. БІЛОЇ ЦЕРКВИ

Германчук Л.В.

Пам'ятники та пам'ятні знаки міста Білої Церкви.
пов'язані з подіями Великої Вітчизняної війни
1941–1945 рр. 49

ЮР'ІВСЬКИЙ ЛІТОПИС

№4 - 2005

Науково-популярне
історичне видання
Білоцерківського
краєзнавчого музею

Ресстраційне посвідчення КІ-№ 148,
видане 19 лютого 1996 р.
Київським комітетом
у справах преси і інформації.

Адреса: 09117, м. Біла Церква,
Соборна пл., 4.

тел. - факс (04463) 5-31-82.

© Білоцерківський краєзнавчий музей

Підготовлено до друку
та надруковано у видавництві
Олександра Пшонківського

тел.: (04463 32122)

ДОКУМЕНТИ ТА АРХІВНІ МАТЕРІАЛИ З ІСТОРІЇ БІЛОЇ ЦЕРКВИ

Коломієць В.А.

Діяльність керівних органів Білої Церкви
в перші дні Великої Вітчизняної війни
за документами архівного фонду музею 54

Головко А.А.

Завод им. 1-го Мая в Великой Отечественной
войне 1941–1945 гг. *Передне слово "Нескоренний
дух підпілля" Л.М. Діденко* 60

КОЛЕКЦІЇ МУЗЕЮ

Діденко Л.М.

Архівні документи Білоцерківського
краєзнавчого музею періоду Великої Вітчизняної
війни як історичне джерело 73

Малишева Л.П.

Колекція військового одягу у фондах
Білоцерківського краєзнавчого музею 82

Башинська Л.С.

Нагороди, здобуті в боях (колекція
нагород, присвячених Великій Вітчизняній війні,
у фондах Білоцерківського краєзнавчого музею) ... 94

Козаченко В.А. Війна - очима художників 97

ЖІНОЧЕ ОБЛИЧЧЯ ВІЙНИ

*З досвіду роботи Обласного національно-культурного
центру "Єдність і злагода"*

Шарова Т.М.

Сержант Леденьова 101

Шарова Т.М.

Незвичайний таланти 102

Шарова Т.М.

Юзефа Йосипівна Снарська 104

Шарова Т.М.

Капітан запасу, або з кого починається Батьківщина .. 106

Петренко Н.К. Уродженка Берліна Ілзе Гайнебург

втратила в Росії батька, матір і брата 108

ЛІТЕРАТУРНА СТОРІНКА

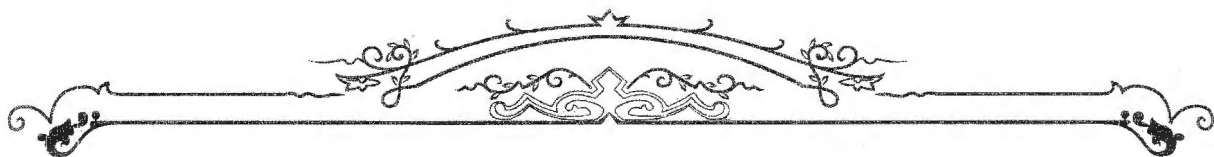
Мужайло О.С.

Вірші 111

навідувалися до неї, а потім закрили. Протягом окупації освітні заклади більше не працювали. Хоч, за деякими спогадами, неподалік від СШ №9 по вул. Водопійній у період окупації недовго працювала школа на зразок церковнопарафіяльної, роботою якої керував священник⁸⁵.

Отже, окупаційний режим в Україні був одним із найстрашніших явищ у багатомісячній історії нашого народу. Він був концентрованою суттю фашизму – кривавою диктатурою.

Спогади місцевих жителів підтверджують загальновідомі факти нацистського окупаційного режиму на Білоцерківщині в період Великої Вітчизняної війни і відкривають нові дані, що свідчать про злочинні дії фашизму проти місцевого населення, показують, як на практиці здійснювалась окупаційна політика на території краю, якими жакливими методами проводилася політика терору і грабунку та геноцид проти місцевого населення.

Білоцерківщина під час окупації 1941–1943 рр. (економічний аспект)

Ярмола О.В.

Ще й сьогодні історія Білоцерківщини періоду німецької окупації 1941-43 рр. залишається малодослідженою. Хоча в останні роки саме ця тематика привертала до себе особливу увагу дослідників⁸⁶. Спробуємо в цьому нарисі також звернутися до життя міста і району в той час, а саме до його економічного аспекту.

Що являли собою Біла Церква і район напередодні війни? Досить докладні відомості про це містить статистичний довідник Київського обласного управління народногосподарського обліку⁸⁷:

На початку 1940 року в Білій Церкві мешкало 47369 чоловік. Територія міста становила 40 кв. км. У місті діяли МТС (Білоцерківська), 2 радгоспи (племінний радгосп «Терезине» НКЗему та радгосп №9 тресту приміського сільського господарства, 3 колгоспи. Колгоспників нараховувалось 697 чол., одноосібників – 30.

Станом на 1 січня 1940 року в місті нараховувалось: коней – 1851 голів, ВРХ – 2365, свиней – 4353, овець і кіз – 1514.

Загальна кількість підприємств по місту складала 118. Валова продукція за 1939 рік (за цінами 1926-27 р.) становила 43,074 млн крб.

До найпотужніших підприємств належали автотракторний ремонтний завод (669 чол.), взуттєва фабрика (235 чол.), меблева фабрика (116 чол.), плодоовочевий завод (103 чол.), птахокомбінат (72 чол.), млин №6 (149 чол.) та млин №10 (83 чол.). У місті також працювали райпромкомбінат, 2 електростанції, 13 артілей промкооперації, 4 артілі кооперації інвалідів. Загальна кількість робітників і службовців на 1 жовтня 1939 року становила 11030 чол. Територія Білоцерківського району становила 769 кв. км, кількість населення – 44296 чол.

⁸⁵ Спогади Кубікової С.Г. // НА БКМ. – Спр. 1739.

⁸⁶ Наприклад, можна згадати такі публікації: Бурлака С.І. Від колабораціонізму до Руху опору (на прикладі Білоцерківщини) // Біла Церква в роки Великої Вітчизняної війни (Матеріали науково-практичної конференції до 50-річчя визволення міста). – Біла Церква, 1994. – С. 6-9; Германчук Л.В. Депортація молоді до Німеччини // Біла Церква в роки... – С. 10-12; Коломієць В.А. Втрати на Білоцерківщині в період окупації: людські, матеріальні, культурні // Біла Церква в роки... – С. 22-25; Сучкова Т.В. Біла Церква на початку війни та стан економіки в період окупації // Біла Церква в роки... – С. 3-6; Калініч Ганна. Церковне життя Білої Церкви в часи німецької окупації (1941–1943 рр.) // Правобережний щорічник. – Вип.І. – Біла Церква: Вид-во ТОСК, 2002. – С. 25-34; Ярмола О. Короткий нарис діяльності відділу культури і освіти при Управлінні бургомистра м. Білої Церкви (1942 р.) // Краєзнавчі читання ім. П. Г. Лебединцева. Конференц-зал Білоцерківського краєзнавчого музею. 23 квітня 1998 року. – Біла Церква: Мустанг, 1998. – С. 42.

⁸⁷ ДАКО. – Ф. п-5. – Оп. 1. – Спр. 397 б. – Арк. 7-8, 21-22.

У районі діяли МТС (Озірнянська), 1 радгосп (ім. 9-го Січня – буряковий НК Харчоторгу СРСР) та 47 колгоспів.

Колгоспників нараховувалось 9393 чол., одноосібників – 161 чол.

Станом на 1 січня 1940 року в районі нараховувалось: коней – 6493, ВРХ – 14311, свиней – 13524, овець і кіз – 4571. Працювало 208 підприємств (загальна кількість робітників – 1078 чол.). Найбільшим підприємством був цукровий завод ім. 9 Січня в с. Озірно.

Загальна кількість робітників і службовців у районі на 1 жовтня 1939 року складала 2489 чол.

Напередодні окупації економічне життя міста поступово зупинилося. Значна частина матеріальних цінностей була евакуйована. Разом із обладнанням промислових підприємств із міста виїхало багато кваліфікованих працівників та управлінців. Те, що не змогли або не встигли вивезти, знищувалося, щоб не залишити ворогу.

Німецькі війська ввійшли в Білу Церкву 16 липня 1941 року, не зустрівши організованого військового опору. Лише окремі білоцерківці та мешканці деяких сіл намагалися протистояти наступаючим частинам із зброєю в руках. Але цей опір швидко і жорстоко придушувався.

З приходом окупантів місто заповонила хвиля мародерства. Солдати вермахту грабували майно мирного населення, установ та підприємств, організацій, конфіскували продукти харчування, свійську худобу, птицю⁸⁸.

У перші тижні окупації в місті та районі були створені органи місцевого управління. Вже 25 липня 1941 року з'явилось звернення Білоцерківського міського комітету до керівників району. У ньому, зокрема, зазначалося, що „згідно наказу головнокомандувача німецьких військ від 20.VII.41 р. все населення району повинно залишатися на своїх місцях і займатися своєю справою. Роботу в колгоспах і радгоспах продовжувати своїм порядком, особливо по уборці хлібів. Розбирати в колгоспах та радгоспах майно, як живий, так і мертвий реманент – заборонено, винні в цьому будуть гостро відповідати вплоть до розстрілу”⁸⁹. По колгоспах і радгоспах, де нема керівників, негайно їх обрати прилюдно, повідомивши їх прізвище Б-Ц. міськкомітету. Хліб збирати колективно. Щодо розподілу його, негайно комітетом будуть надіслані Вам додаткові інструкції. В справах для Вас незрозумілих, звертатись до Б-Церківського міськкомітету...”⁹⁰.

Керівники господарств затверджувалися Білоцерківською комендатурою, про що видавалися відповідні посвідки. Так, 25 липня 1941 року агроному К.І. Моланько було доручено керувати Білоцерківською селекційною станцією, 26 липня агроному М.Х. Середницькому – керувати справами племгоспу „Терезине”, старості с. Фурси – керувати роботами по збору врожаю⁹¹.

У цей же час відбудовувалися підприємства міста і відновлювалася інфраструктура з метою використання ресурсів Білоцерківщини для потреб окупаційних військ. У кінці липня розпочалися роботи з відновлення залізничної гілки „Військбуду”, яка використовувалась німецькою армією⁹².

За невиконання завдань нової влади порушники суворо каралися. Так, у жовтні 1941 року бургомістр Майківський, звертаючись до старости с. Трушок Батенко з приводу будівництва містка, вимагав повідомити, „кто являється зривчиком цієї важливої роботи для притягнення таких до відбуття покарання в лагерьях”⁹³.

29 листопада 1941 року в білоцерківській газеті „Дзвін” з'явилася стаття „Утворення імперського комісаріату „Україна”, у якій повідомлялося, що у східних областях, де

⁸⁸ Пограбування майна громадян Білоцерківщини, а також підприємств і організацій продовжувалося і пізніше. 3 жовтня 1941 року міськуправа звернулася до ортскомендатури із проханням вжити заходів для припинення самочинних дій окремих німецьких солдат, які на меблевій фабриці та інших підприємствах „ламають замки, двері, вікна, огорожу, стіни та ін.”, відбирають інструмент (ДАКО. – Ф. р-2225, оп. 1, спр. 1. – Арк. 290). Наприкінці листопада 1941 року повідомлялося, що німецькі солдати грабують майно пункту по засолу овочів, а також дрова із складу дитячого будинку (ДАКО. – Ф. р-2225. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 307, 313).

⁸⁹ Але зупинити цей процес остаточно так і не вдалося. Навіть 16 жовтня 1941 року заступник бургомистра Комчуков, звертаючись до керівника колишнього колгоспу „XX-річчя Жовтня” с. Храпачів, зазначав, що „забороняється розтягнення пасіки та розділ вуликів” (ДАКО. – Ф. р-2225, оп. 1, спр. 1. – Арк. 229).

⁹⁰ ДАКО. – Ф. р-2225. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 1.

⁹¹ ДАКО. – Ф. р-2225. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 10, 12, 16.

⁹² ДАКО. – Ф. р-2225. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 39.

⁹³ ДАКО. – Ф. р-2225. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 218.

закінчились воєнні дії, запроваджується цивільне управління. При цьому на частині української землі утворювався імперський комісаріат „Україна” під керівництвом Еріха Коха⁹⁴. Поступово і на Білоцерківщині управління перейшло від військової адміністрації (ортскомендатура) до цивільної німецької влади (гебітскомісаріат). У своїй відозві до місцевих жителів обласний комісар д-р Шгельцер зазначав: „Дня 1 січня місяця 1942 року прийняв я остаточно всю виконавчу владу в області Біла Церква”⁹⁵. До його компетенції входили також всі питання економічної сфери: фінанси, податки, промисловість, сільське господарство, ремесла та ін.

У перші місяці окупації сформувалася схема нової податкової системи. Фінансовий відділ при управлінні бургомістра доводив до відома населення, що податки будуть прийматися податковими інспекторами: а) по місту Біла Церква – інспектором Байдуковим при управлінні бургомістра; б) по околиці Заріччя – інспектором Бацулою при сільській управі; в) по околиці Роток – інспектором Чумаченком при сільській управі; г) по околиці Олександрія – інспектором Чернійчуком при сільській управі. Про сплату податків видавалися відповідні квитанції⁹⁶.

Одним із перших підприємств, які відновили свою роботу після окупації міста, був млин. У міській пресі ця подія так описувалася: „...група робітників, яку очолив теперішній директор млина п. Ф. Вольфер, взялася за велику справу відтворення в місті мливарської промисловості. 18 липня з дозволу і за допомогою німецького командування вже було організовано охорону млина, налагоджено відбудовні роботи, а 25 липня млин дав першу продукцію”⁹⁷.

У листопаді 1941 року відновив роботу птахокомбінат⁹⁸. У березні 1942 р. на базі торфоартілі в с. Глушки було організовано держпідприємство⁹⁹, а в листопаді 1942 року розпочала роботу Озірнянська цукроварня¹⁰⁰. У місті працювали також оранжерея, яка вирощувала розсаду і продавала її населенню (квіти, помідори, огірки, тютюн тощо)¹⁰¹, швейна майстерня¹⁰², завод мінеральних вод¹⁰³ та ін.

На підприємствах, які мали важливе значення, створювалися пости білоцерківської поліції. За відомостями на 23 вересня 1941 року поліцаї охороняли „Заготзерно”, Терезинське господарство, водогін, крупорушку, нафтосклеп, селекційну станцію, рибтрест¹⁰⁴. Відновлювало свою діяльність і лісове господарство. Головний лісничий Остерман повідомляв, що Білоцерківський лісгосп об’єднав у своєму складі 9 лісництв загальною площею 28,5 тис. га на терені 10 адмінрайонів¹⁰⁵.

Нова адміністрація намагалася максимально „ефективно” використовувати людський потенціал Білоцерківщини. Запроваджувалася напівфеодална система „прикріплення” працівників до свого робочого місця. У серпні 1942 року вийшло розпорядження про обмеження зміни робочого місця, а також про обов’язкову реєстрацію непрацюючих на біржі праці¹⁰⁶.

Важливим сектором економіки Білоцерківщини завжди було сільське господарство. Тому його відновленню окупаційна влада приділяла особливу увагу. 14 жовтня 1941 року місцева адміністрація видала наказ про заборону забою худоби¹⁰⁷. Не були забуті і рибні ресурси: наказом гебітскомісара від 15 травня 1942 року всі, хто ловитиме рибу без його дозволу, будуть покарані¹⁰⁸.

У квітні 1942 року газета „Дзвін” повідомляла: „Скоро розтане сніг і на поля Білоцерківської округи вийдуть селяни, щоб по-новому, на нових засадах, обробляти свою землю. Але в селлах, внаслідок війни, дуже мало живого тягла, і тому основний тягар с-г робіт припаде на

⁹⁴ Утворення імперського комісаріату „Україна” // Дзвін. – №12. – 29 листопада 1941. – С. 1.

⁹⁵ Дзвін. – №2 (17). – 15 січня 1942. – С. 2.

⁹⁶ ДАКО. – Ф.р-2225. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 237; див. також: Дзвін. – №4. – 28 жовтня 1941. – С. 2.

⁹⁷ Сила ініціативи // Дзвін. – №14. – 6 грудня 1941. – С. 2.

⁹⁸ Дзвін. – №9. – 16 листопада 1941. – С. 2.

⁹⁹ ДАКО. – Ф.р-2225. – Оп. 1. – Спр. 120.

¹⁰⁰ Дзвін волі. – №73 (88). – 27 листопада 1942. – С. 4.

¹⁰¹ Дзвін. – №25 (40). – 25 травня 1942. – С. 2; Оранжерея // Дзвін. – №28 (43). – 11 червня 1942. – С. 2.

¹⁰² Дзвін. – №12. – 29 листопада 1941. – С. 2.

¹⁰³ Об’ява // Дзвін волі. – №42 (57). – 2 серпня 1942. – С. 2.

¹⁰⁴ ДАКО. – Ф.р-2225. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 124 зв.

¹⁰⁵ Остерман. Лісове господарство // Дзвін. – №5. – 31 жовтня 1941. – С. 2.

¹⁰⁶ Дзвін волі. – №49 (64). – 28 серпня 1942. – С. 2.

¹⁰⁷ Дзвін. – №3. – 24 жовтня 1941. – С. 2.

¹⁰⁸ Розпорядження про ловлення риби // Дзвін. – №25 (40). – 25 травня 1942. – С. 2.

...инну обробку землі. Білоцерківська МТС, яка тепер об'єднує бувші Озірянську та Білоцерківську МТС, по плану повинна виорати 16.866 га та посіяти 10.352 га зернових культур. Зараз в майстернях МТС йде жвава робота по ремонту тракторів та с-г реманенту. На сьогодні відремонтовано 110 тракторів та 50 тракторів ремонтується. До початку весняної кампанії в Білоцерківській окрузі вийдуть на поля 160 тракторів. Ці трактори будуть розподілені по селах пропорційно до кількості сільськогосподарських робіт в кожному селі. По потребі трактори будуть переміщати з села в село. МТС має повний і кваліфікований штат трактористів та механізаторів, і керівники МТС запевнюють, що план весняного посіву своєчасно буде виконано"¹⁰⁹.

У березні 1942 року білоцерківцям повідомлялося (із посиланням на рейхсміністра окупованих східних територій Альфреда Розенберга), що колгоспи ліквідуються і створюються громадські та одноосібні господарства¹¹⁰. Але питання „про землю” залишалось невирішеним. З цього приводу в травні було надруковане звернення рейхскомісара Еріха Коха до селян України¹¹¹. Економічна політика німецької влади змінювалася протягом окупаційного періоду. У відповідь на ігнорування багатьма сільськими громадами планів постачання продуктів для німецької армії щодо них посилювався адміністративний тиск, запроваджувалися нові форми господарювання. 1 червня 1943 року Штельцер у зверненні до райшефів про організацію свого держгоспу на базі громадського господарства села Довгалівки Сквирського району Білоцерківського гебіту повідомляв: „Переміна громадського господарства в держгосп наступила тому, що воно, як громадське господарство, не є в спроможності вести правильне господарювання... Це потрібно подати до загального відома, але не треба оголошувати в газеті”¹¹².

Щоб дещо „прикрасити” німецьку економічну політику стосовно місцевого населення, у Білоцерківській газеті з'явилися статті про поставку в Україну з Німеччини солі¹¹³, племінної худоби¹¹⁴ і навіть 100 000 свиней¹¹⁵.

Розпорядженням окупаційної адміністрації були встановлені ціни на продукти харчування та надання послуг, про що публікувалися повідомлення в місцевій пресі¹¹⁶. Вийшли також постанови про регулювання діяльності базарів¹¹⁷. Для забезпечення населення продуктами харчування були введені картки¹¹⁸.

У липні 1942 року бургомістр Майківський видав накази про обов'язкову поставку селянами колода та яєць¹¹⁹.

У доповіді від 21 червня 1943 року про перевірку сіл у зв'язку із здачею яєць інспектор по заготівлі Ф.І. Воловод повідомляв, що староста села Сорокотяги Редченко заявив: „Ніяких зходів до нездатчиків я приймати не буду тому, що я місцевий мешканець і мені треба з населенням надалі жити”. З цього приводу інспектор зазначав, що „в Сорокотягах населення почуває себе рознуздано і яйця поступають самотеччю”¹²⁰. Того ж дня бургомістр Майківський у зверненні до старости, зокрема, зазначав: „... попереджую Вас, що до 30.VI. ц.р. Вам треба виконати яйцепоставки і про це мені повідомити, в противному разі Ви будете притягнуті до відповідальності”¹²¹.

Райшеф-бургомістр Майківський у зверненні до старост від 23 липня 1943 року повідомляв, що „за розпорядженням п. гебітскомісара з 20 липня ц.р. в зв'язку з тим, що населення дуже

¹⁰⁹ Напередодні весняного посіву // Дзвін. – №17 (32). – 13 квітня 1942. – С. 2.

¹¹⁰ Новий земельний лад // Дзвін. – №12 (27). – 15 березня 1942. – С. 1.

¹¹¹ Дзвін. – №23 (38). – 10 травня 1942. – С. 2.

¹¹² ДАКО. – Ф. р-2225. – Оп. 1. – Спр. 19. – Арк. 106.

¹¹³ Сіль з Німеччини // Дзвін. – №26 (41). – 31 травня 1942. – С. 2.

¹¹⁴ Дзвін. – №28 (43). – 11 червня 1942. – С. 2.

¹¹⁵ Дзвін. – №34 (49). – 3 липня 1942. – С. 2.

¹¹⁶ Дзвін. – №2. – 18 жовтня 1941. – С. 2; №21-22 (36-37). – 2 травня 1942. – С. 4; №27 (42). – 7 червня 1942. – С. 2; №29 (44). – 14 червня 1942. – С. 2; №30 (45). – 18 червня 1942. – С. 2; №32 (47). – 25 червня 1942. – С. 2; №33 (48). – 28 червня 1942. – С. 2; №37 (52). – 13 липня 1942. – С. 2; Дзвін волі. – №38 (53). – 19 липня 1942. – С. 2; №40 (55). – 27 липня 1942. – С. 2; №58 (74). – 1 жовтня 1942. – С. 4; №63 (78). – 21 жовтня 1942. – С. 4; №64 (79). – 25 жовтня 1942. – С. 4.

¹¹⁷ Дзвін волі. – №39 (54). – 24 липня 1942. – С. 4.

¹¹⁸ Бурлака С.І., Юхименко П.І. В полум'ї Великої Вітчизняної // Біла Церква: Шлях крізь віки. – Біла Церква: Буква, 1994. – С. 206; Дзвін волі. – №57 (72). – 27 вересня 1942. – С. 2.

¹¹⁹ Дзвін. – №36 (51). – 13 липня 1942. – С. 2.

¹²⁰ ДАКО. – Ф. р-2225. – Оп. 1. – Спр. 19. – Арк. 199-199 зв.

¹²¹ ДАКО. – Ф. р-2225. – Оп. 1. – Спр. 19. – Арк. 178.

погано виконує обов'язкову яйцепоставку – продаж яєць на базарах та в іншій вільній торгівлі забороняється. Про що доведіть до відома населення”¹²².

Нестача пального зумовила заборону використання бензину для приватних автомобілів¹²³. 20 квітня 1942 року в газеті „Дзвін” було надруковане оголошення гебітскомісара Штельцера про заборону перевезення цивільних осіб на автомашинах та про заборону торгівлі бензином¹²⁴. Обмежувалося і споживання електроенергії – заборонялося користуватися лампами більше 15-25 свічок¹²⁵.

Нестача в Німеччині сировинних ресурсів зумовила активізацію влітку 1942 року кампанії по збору кольорових металів. Згідно з оголошенням бургомістра Майківського до 5 липня старостам сіл, а по місту – житлобудівельному відділу весь метал необхідно було зібрати і здати на збірний пункт „Металолому” (вул. Цвинтарна, 5)¹²⁶. У липні 1943 року вийшло ще одне розпорядження з цього приводу: „В додаток до попереднього розпорядження відносно збору металу – зобов'язую старосту зараз же утворити при сільській управі пункт для збору старих матер'ялів (утіль різного роду) і перш за все металу. На цей пункт населення повинно здавати всі старі матер'яли (утіль) і особливо метал. Зібрані матер'яли треба відвозити не менш як раз на місяць і здавати на об[мінний] збірний пункт „Металолом” в м. Білій Церкві. Про влаштування в селі пункту для збору старих матер'ялів повідомити районну управу до 20/VII ц.р. „Металолому” перевірити роботу сільських збірних пунктів і щомісячно давати звіт про їх діяльність та кількість зібраних матеріалів”¹²⁷.

Крім використання для власних потреб промислових, сільськогосподарських та людських ресурсів Білоцерківщини, окупаційна адміністрація з початку 1942 року залучала місцевих жителів до роботи в Німеччині та інших підконтрольних територіях. Через місцеву газету „Дзвін” німецька влада розпочала агітаційно-пропагандистську кампанію за виїзд на роботу до Німеччини. Так, зокрема, повідомлялося, що „вже кілька місяців багато українців працюють в Німеччині. В Білій Церкві також дуже багато людей відкликнулись на заклик поїхати на роботу до Німеччини. Перший транспорт робітників в кількості 592 осіб відійшов 11-IV-42 р. з Білої Церкви до Києва, щоб звідти вирушити до Німеччини”¹²⁸. „Наступний транспорт з Білоцерківської округи вирушає до Німеччини у вівторок (5 травня). Бажаючим виїхати з цим транспортом треба зголоситись по адресі: Біла Церква, Головна Площа, ч. 18”¹²⁹.

Періодично друкувалися листи білоцерківців до рідних про „щасливе життя в Німеччині”¹³⁰. З'являлися статті із такими назвами: „200 українських лікарів їде до Німеччини”¹³¹, „Українські робітниця в Німеччині”¹³², „П'ятисоттисячний українець від'їхав до Німеччини”¹³³, „Українські дівчата в німецьких домашніх господарствах”¹³⁴. Або звернення: „Ідьте до прекрасної Німеччини! Тисячі українських чоловіків і жінок віддають свої сили на роботах в сільському господарстві і на фабриках Німеччини. А ти? Забезпечуй і ти майбутнє України працею в Німеччині”¹³⁵. Від'їжджаючим у Німеччину обіцяли, що їхні сім'ї будуть отримувати від відділу суспільної опіки щомісячну допомогу грошми або продуктами¹³⁶.

Але обман швидко став зрозумілим. Листи до рідних та втікачі розкрили справжню суть цієї кампанії. У другій половині 1942 року пропаганда припинилася. Для мобілізації на роботи використовувалися сили місцевої адміністрації та поліцейські підрозділи. Так, 7 травня 1943 р. райшеф-бургомістр Майківський звертався до старост: „Негайно з одержанням цього треба

¹²² ДАКО. – Ф.р-2225. – Оп. 1. – Спр. 19. – Арк. 224.

¹²³ Дзвін. – №15-16 (30-31). – 5 квітня 1942. – С. 2.

¹²⁴ Дзвін. – №18-19 (33-34). – 20 квітня 1942. – С. 4.

¹²⁵ Дзвін волі. – №75 (90). – 8 грудня 1942. – С. 4.

¹²⁶ Дзвін. – №33 (48). – 28 червня 1942. – С. 2.

¹²⁷ ДАКО. – Ф. р-2225. – Оп. 1. – Спр. 19. – Арк. 211.

¹²⁸ Українці працюють в Німеччині // Дзвін. – №17 (32). – 13 квітня 1942. – С. 2.

¹²⁹ Великонімеччина закликає на працю // Дзвін. – №21-22 (36-37). – 2 травня 1942. – С. 4.

¹³⁰ Дзвін. – №23 (38). – 10 травня 1942. – С. 2; №27 (42). – 7 червня 1942. – С. 2; №28 (43). – 11 червня 1942. – С. 2; №30 (45). – 18 червня 1942. – С. 2; №32 (47). – 25 червня 1942. – С. 2;

¹³¹ 200 українських лікарів їде до Німеччини // Дзвін волі. – №40 (55). – 27 липня 1942. – С. 2.

¹³² Дзвін волі. – №48 (63). – 23 серпня 1942. – С. 3.

¹³³ Дзвін волі. – №48 (63). – 23 серпня 1942. – С. 3. (*1/62*)

¹³⁴ Дзвін вслі. – №73 (88). – 27 листопада 1942. – С. 4. (*2/6)

¹³⁵ Дзвін. – №29 (44). – 14 червня 1942. – С. 2. (*1/57*)

¹³⁶ Ідьте працювати до Німеччини // Дзвін. – №24 (39). – 17 травня 1942. – С. 1; Оголошення // Дзвін. – №24 (39). – 17 травня 1942. – С. 2; №25 (40). – 25 травня 1942. – С. 2.

списки на всіх осіб народження 1926 року (окремо на чоловік[ів] і жінок) і здати до [вплив] бургомістра»¹³⁷.

Але, як свідчать документи, білоцерківцям усе ж таки часто вдавалося уникати відправки до Німеччини. 14 липня 1943 року Майківський у зверненні до старост зазначав, що вони повинні з'явитися до районної управи на нараду. „На нараду потрібно привезти список осіб народження 1926 року (окремо чоловіків і окремо жінок). Явці на приймальний пункт для [вплив] Комісії підлягають всі особи зазначеного віку, як працюючі, так і непрацюючі по місту і [вплив] 17 липня та по селах 20 липня разом зі старостою. Явка на нараду обов'язкова»¹³⁸.

У відповідь на розпорядження гебітскомісара Майківський від 20 липня 1943 року ще раз наголосив на відповідальності старост за зрив мобілізації населення на роботи в Німеччину¹³⁹. Зокрема, у зверненні від 30 липня він вимагав пояснень, чому староста с. Озірно не відправив на збірний пункт свого сина, що вплинуло на зрив цієї роботи¹⁴⁰.

Жертвами подібної „економічної політики” окупантів стали тисячі мешканців міста та району¹⁴¹. Відомі на сьогодні документи дають підстави стверджувати, що за два з половиною роки німецька влада завдала величезних збитків господарству міста та району¹⁴².

Додаток

Оголошення райхемістра для східних окупованих територій А. Розенберга про «Новий земельний лад» на Україні¹⁴³

Березень 1942 р.

Українські селяни!

Своїм законом про колективізацію московський жидівсько-большевицький уряд запровадив Вас до краю безодні. Статечних селян, що цьому противились, кидав він на заслання або просто казав мордувати. Робив він це, щоб зруйнувати Вашу селянську власність та знищивши Ваш живий реманент (коней і худобу), прикувати Вас до моторово-машинових осередків, а при допомозі колгоспного законодавства навіки закріпачити Вас, як большевицьких невільників. Німецька держава врятувала Вас од смертельної небезпеки большевизму й незавжди скине його руйніницько-насильницьке панування. Подане нижче мое оповіщення – це перший вирішальний крок до скасування цього ворожого селянству колгоспного законодавства. Я знаю, що кожний із Вас хоче забезпечити за собою, своїми родинами й сільськими громадами плоди своєї праці. Одначе, я вірю й у Ваш здоровий розум. Ви зрозумієте, що після знищення большевизмом Вашої худоби та після зруйнування війною стількох сел і технічних засобів, треба мати переходовий час, щоб ступнево усунути страшні наслідки згубного для Вас колгоспного законодавства. Раптова зміна поставила б Вас перед самою тільки голою землею без усяких помічних засобів, потрібних для її оброблювання. Як доказ, що Німеччина готова скасувати це колгоспне законодавство і – залежно від Вашої праці – поступово передати Вам плоди Вашої праці, – я видаю таке оповіщення:

НОВИЙ ЗЕМЕЛЬНИЙ ЛАД

А. Скасування колгоспного устрою.

1. Всі закони й постанови советської влади про утворення колективних господарств, керування ними й господарювання в них касуються.
2. «Примірний статут сільськогосподарської артїлі» тратить силу.
3. Всі колгоспи негайно перетворюються в Громадські господарства.

¹³⁷ ДАКО. – Ф. р-2225. – Оп. 1. – Спр. 19. – Арк. 136. (*2/41*)

¹³⁸ ДАКО. – Ф. р-2225. – Оп. 1. – Спр. 19. – Арк. 209. (*2/47).

¹³⁹ ДАКО. – Ф. р-2225. – Оп. 1. – Спр. 19. – Арк. 219, 220. (*2/49).

¹⁴⁰ ДАКО. – Ф. р-2225. – Оп. 1. – Спр. 19. – Арк. 233. (*2/50).

¹⁴¹ Бурлака С.І., Юхименко П.І. В полум'ї Великої Вітчизняної // Біла Церква: Шлях крізь віки. – Біла Церква: Буква, 1994. – С. 208.

¹⁴² Див.: Коломієць В.А. Втрати на Білоцерківщині в період окупації: людські, матеріальні, культурні // Біла Церква в роки... — С. 22-25.

¹⁴³ Дзвін. – 1942. – 15 березня. – №12(27). – С. 1.

Б. Громадське господарство.

1. Громадське господарство – це переходова форма сільськогосподарського виробництва від большевицького колективного господарства до нових форм господарювання.

Громадські господарства працюють за напрямними німецької влади.

2. Про організацію, керування й господарювання у громадських господарствах будуть видані окремі постанови.

3. Земля громадських господарств обробляється гуртом.

4. Всі працездатні члени громадських господарств обов'язані до спільної роботи.

5. Держання худоби членами громадських господарств не підлягає ніяким обмеженням.

6. Присадибна земля, що її селяни мають у користуванні, як члени громадських господарств, стає приватною власністю та звільняється від податків.

7. Присадибну землю треба використовувати якомога інтенсивно, беручи під особливу увагу плекання городини, садовини, просапних та кормових рослин. Зокрема, вона має служити ще й розвиткові скотарства.

8. Присадибну землю можна буде, починаючи від 1942 року, на прохання селян збільшувати до розмірів, які не перешкоджали б їхній праці у громадському господарстві. Прохання про збільшення присадибної землі селяни повинні вносити до управ громадських господарств. Управа розглядає прохання й виробляє план передачі присадибної землі, який мусить затвердити районова сільськогосподарська установа ще перед наділом.

9. При збільшуванні присадибної землі треба взяти під увагу в першу чергу тих осілих селян, що виявили свою працездатність та мають потрібні власні робочі сили. При наділі присадибною землею вислані большевиками селяни будуть зрівняні з осілими селянами.

10. Керівник громадського господарства відповідає за точне виконання податкових повинностей.

В. Радгоспи і МТС.

1. Радгоспи й МТС, як колишнє державне майно, переймає німецька влада.

Радгоспи перейменовуються в Державні господарства.

Придатні МТС будуть розбудовані в сільськогосподарські бази.

Завдання цих баз – вживати в обсязі своєї діяльності всіх заходів, що служать сільськогосподарському поступові, та створювати потрібні для цього передумови, як, наприклад, продукція та обмін посівного зерна, поліпшення скотарства, утримування високовартних розплідників, застосування великих сільськогосподарських машин, організація боротьби із шкідниками, закладання показових полів тощо.

Г. Перехід до одноосібного користування землею.

1. У громадських господарствах, де є потрібні для цього господарські й технічні передумовини, земля може бути наділена селянам для одноосібного оброблювання й користування.

2. На перехід до одноосібного користування землею потрібна згода належної німецької установи; про цю згоду повинно старатися Громадське господарство.

3. Дозвіл видаватиметься тільки тим громадським господарствам, які виконують свої зобов'язання супроти німецької влади, зокрема – щодо достав. Селяни, які після видання цього розпорядження самовільно привласнюватимуть землю, будуть покарані і втратять право на пізніший наділ землею.

4. Всякий самовільний поділ землі забороняється. Про землю, яку самочинно поділено по приході німців, зробіть постанову належна сільськогосподарська управа.

5. Загальна форма наділу землею для одноосібного користування – це смуги, які лежать у кількох місцях громадської землі, відповідно до сівозміну (розділ Г).

Наділ одрубам та творення хуторів (розділ Д) допускатиметься тільки при наявності потрібних передумовин. Про час і форму переходу до одноосібного користування землею рішатиме німецька влада.

6. Члени громадських господарств, які не виконують своїх зобов'язань супроти німецької влади чи громадського господарства, або порушують розпорядження німецької влади, або будуть політично непевні, чи для одноосібного користування землею непридатні – з наділу

включуються. Всі інші селяни мають право на наділ землею для одноосібного користування.

7. Коли в громадському господарстві буде дозволений поділ на смуги, то кожне селянське господарство, яке має на це право, одержить для постійного оброблювання й користування смуги відповідно до сівозміну. При цьому, щоб забезпечити рівномірність поділу, треба по землі брати під увагу властивості ґрунту та віддаль смуг від садиб.

8. Звичайно, кожне селянське господарство, що має на це право й має щонайменше дві робочі сили, одержить наділ землі однакового розміру без огляду на число членів родини. Де якого випадку матиме сільськогосподарське виробництво, там може бути взяте під увагу число всіх членів сім'ї або працездатних її членів.

9. Вимірювані роботи для приготування й переведення наділу землею доручаються земельним установам німецької влади.

Г. Хліборобська Спілка.

1. Селяни, наділені землею для одноосібного користування, об'єднуються у Хліборобську Спілку. Про її організацію, керування нею та господарювання в ній вийдуть окремі постанови.

2. Посівний план для всіх польових смуг установлює хліборобська спілка за напрямними сільської влади, при чому належить утримати однаковість оброблювання поля в рямцях земельного сівозміну.

3. Господарська та робоча худоба, сільськогосподарські машини, що їх обслуговує тваринна тяглова сила, та сільськогосподарське знаряддя громадських господарств, при їх перетворенні у хліборобські спілки, розділюються на засадах господарської доцільності поміж групами селян або поміж окремими селянами. Великі сільськогосподарські машини, трактори, тракторне причіпне знаряддя й великі молотарки зостаються майном МТС або хліборобської спілки.

4. Оброблювання ріллі, тобто оранка й сівба звичайно виконуються спільно, при чому селяни складають договір з МТС або вживають спілкових машин, чи інвентаря й тягла, що їх обробляли групами чи нарізно з колишнього колгоспного майна.

5. Селяни обов'язані передану їм робочу худобу та інвентар використовувати повною мірою для сільського оброблення землі, у противному разі ця робоча худоба й інвентар будуть у них відібрані.

6. Самостійне оброблювання поля допускається тільки тоді, коли селянські господарства мають досить інвентаря й робочої худоби, а правильна праця – забезпечена.

7. При гуртовому обробленні землі визначені при наділі межі одноосібних смуг відновлюються. Кожен селянин має дбати про те, щоб обробити свій наділ і зібрати з нього врожай. Збирати врожай і молотити можна й машинами, вживаючи їх гуртом.

8. Селяни обов'язані приділені їм смуги землі обробляти як слід. Хто не виконає цього обов'язку, той тратить свій земельний наділ на користь іншим.

9. Скотарство в хліборобських спілках провадиться виключно одноосібно й не підлягає жодним обмеженням.

10. Від приділеної в одноосібне користування землі треба вносити податок натурою. Цей податок стягається в цілості від хліборобської спілки, яка розкладає його між своїми членами. Хто не сповнить своїх податкових повинностей, той тратить свій земельний наділ на користь інших.

11. Податок натурою може бути стягнутий у такій формі, що ту частину зібраного хліба, яку треба віддати, безпосередньо зберуть і заберуть з поля МТС або сільськогосподарська база.

Д. Селянське одноосібне господарство.

1. Поділ на одруби, що не підлягають загальному сівозмінові, та творення селянських самостійних господарств допускається лише тоді, коли є потрібний для цього інвентар і робоча худоба.

2. На наділ землі в одрубках для постійного оброблювання й користування можуть претендувати лише особливо здібні й роботящі селяни, які визначилися своєю працею і дають своєю особою запоруку, що вестимуть своє господарство як слід.

3. Самостійні селяни обов'язані добре обробляти всю приділену їм землю, придержуватися

установлених німецькою владою посівних планів та правил агротехніки й точно вносити податки натурою, що на них припадають.

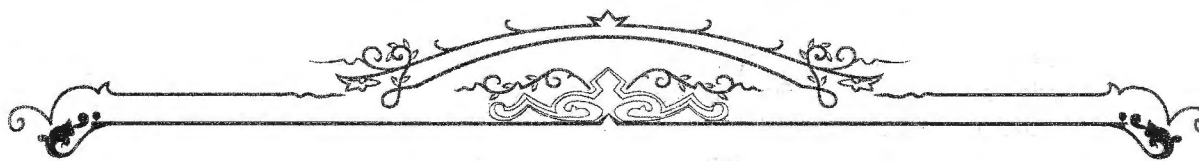
4. Селяни, які погано господарюватимуть на наділеній їм землі, або не виконуватимуть обов'язкових достав, втратять землю на користь інших.

УКРАЇНСЬКІ СЕЛЯНИ!

Це оповіщення добре продумане й відповідає потребам переходового часу. Але перевести його в життя можна тільки тоді, коли дружно візьмуться за роботу всі гуртом. Німецька влада вживе всіх заходів, щоб перевести в життя цей новий лад. Але це можливе тільки при вашій допомозі. Тому я закликаю вас усіх, українські селяни й селянки, допомагати в цій справі. Ваша праця буде відповідно нагороджена. Ми сподіваємося, що вже за кілька літ всюди будуть повні клуні, а у вас усіх збільшиться охота до життя і працездатність.

Німецька армія й німецький нарід жертвують своєю кров'ю в боротьбі проти ворога людства – проти большевизму. Ваш обов'язок – взятися до праці під охороною німецької армії. Райхскомісар для України та його установи стежитимуть за тим, щоб цій великій праці не шкодили ніякі саботажі. Я сподіваюся, що ви допоможете приборкати всіх шкідників та великою спільною працею допровадите ваш край до нового розквіту.

Райхсміністр Розенберг.

Білоцерківська гестапівська тюрма в 1941–1944 рр.

Сучкова Т.В.

Велика Вітчизняна війна 1941–1945 рр. – одна з найбільших трагедій в історії нашого народу. Радянська Україна за планами фашистських загарбників повинна була стати німецькою колонією. Населення республіки передбачалось частково виселити за Урал або вивезти в Німеччину на примусові роботи, мільйони радянських людей винищити, а решту перетворити на рабів, приречених на вимирання.

З перших днів окупації німецькі загарбники запровадили в Україні режим кривавого терору і безмежної сваволі щодо мирного населення. Було створено величезний апарат насильства та грабежу – гестапо, жандармерію, поліцію, різні спеціальні групи і команди, які опирались на регулярні військові частини, що стояли гарнізонами в Україні.

Влада перебувала в руках присланих в Україну рейхскомісара, генерал-комісарів, гебітскомісарів, штатдтскомісарів і безлічі інших “шефів”. На всі ці посади призначалися виключно німці, влада яких нічим не обмежувалася.

16 липня 1941 р. Біла Церква була окупована німецько-фашистськими загарбниками. У місті було встановлено окупаційний режим.

Через два тижні після вступу гітлерівців до Білої Церкви із місцевих жителів був утворений орган міського і районного управління – бургомістрат. Життя на окупованій території регламентувалося численними наказами, що здебільшого закінчувалися загрозою смерті. Всюди були розвішені оголошення нової влади:

“Установлюється літній термін руху для цивільного населення – з 5 годин ранку до 20 годин вечора по німецькому часу. В разі порушення наказу порушники будуть притягнуті до суворої міри покарання”¹⁴⁴.

¹⁴⁴ Фонди БКМ. – ПД-625. Наказ місцевого комітету по м. Біла Церква та її околицях від 11 серпня 1941 р.